

Preludium til misjonen i Finnmark

Randi Hege Skjelmo

F. 1959. Dr.polit. Førsteamanuensis, Institutt for lærerutdanning og pedagogikk, Universitetet i Tromsø.

Randi.Skjelmo@uit.no

Liv Helene Willumsen

F. 1948. Dr.philos. Professor, Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, Universitetet i Tromsø.

liv.willumsen@uit.no

SAMMENDRAG

Denne artikkelen er i hovedsak en gjennomgang av en kopibok skrevet av Isaac Olsen, som var omreisende lærer i Finnmark i perioden 1703–1716. I tillegg trekkes noen komplementerende dokumenter inn for kronologisk å belyse og drøfte Olsens virke i forkant av den offisielle misjon i Finnmark, som Thomas von Westen ledet. Artikkelenes kildegrunnlag er originaldokumenter fra Kulturhistorisk Museum i Oslo og Det Kongelige Bibliotek i København. Kildene er innhentet og transkribert av forfatterne. Artikkelen avdekker kontrasten mellom de mål Olsen hadde for sin virksomhet, og den førkristne samiske religionsutøvelse. Dette resulterte for Isaac Olsens del i en frykt og en overbevisning om at den tradisjonelle samiske religion måtte utryddes for å fremme den kristne misjons sak.

Nøkkelord

Isaac Olsen, Peder Krog, Finnmark, tidlig kristen misjon, tradisjonelle samiske trosforestillinger

ABSTRACT

This article discusses a registry of letters written by Isaac Olsen, who was a teacher among the Sami people in Finnmark, Northern Norway, during the period 1703–1716. In addition to the registry, complementary documents are used to create a picture of Olsen's work prior to the official mission among the Sami people in Finnmark, which was led by Thomas von Westen. The article is based on original primary sources from the Museum of Cultural History in Oslo and The Royal Library in Copenhagen. The historical sources are collected and transcribed by the authors of this article. The article uncovers the contrast between Olsen's aim and the pre-Christian religious practice among the Sami. This results on the part of Isaac Olsen in a fear and a conviction that the traditional Sami religious ideas have to be extinguished in order to promote the sake of the Christian mission.

Keywords

Isaac Olsen, Peder Krog, Finnmark, early Christian mission, Sami traditional religious beliefs

INNLEDNING

I denne artikkelen vil vi foreta en kronologisk gjennomgang av en kopibok tilhørende Isaac Olsen, lærer i Finnmark i perioden 1703–1716.¹ Denne kopiboken samt noen komplementerende dokumenter kan belyse opptakten til misjonen blant den samiske befolkning i Finnmark på tidlig 1700-tall, før Thomas von Westen (1682–1727) begynte sitt misjonsarbeid. Siktemålet med artikkelen er først og fremst å klargjøre rollen til Isaac Olsen som en tidlig aktør i misjonen i Finnmark. I drøftingen av Olsens arbeid trekkes også inn en reisebeskrivelse av teologen Povel Resen, som på oppdrag fra kongen var sendt til Finnmark i 1706. Her møtte han Isaac Olsen og omtaler hans arbeid. Dessuten legges til grunn en visitasberetning fra nidarosbiskopen Peder Krog datert 1709, som også møtte Isaac Olsen i Finnmark og utstedte en instruks som klargjorde Olsens arbeidssituasjon.

Ved å fokusere på tidsrommet forut for Misjonskollegiets etablering i København i 1714 blir det ved gjennomgang av Isaac Olsens kopibok mulig å frembringe kunnskap om situasjonen i forkant av den finnmarkske misjonen. Denne fikk Misjonskollegiet igangsatt i 1715 under ledelse av Thomas von Westen.

1. Denne boken befinner seg i dag i Kulturhistorisk museum i Oslo, tidligere Etnografisk museum. Avfotografering og transkripsjon av kopiboken er utført av artikkelforfatterne i tidsrommet 2014–2016. Vi vil takke professor emerita Synnøve des Bouvrie ved Universitetet i Tromsø for hjelp med oversettelse av tekst fra latin til norsk. Kopiboken er ikke i folioformat og er ikke paginert med «fol. a» og «fol. b» i bokens del I og del II. I disse delene har den vanlige sidetall, noe vi benytter i våre referanser. Imidlertid er kopiboken i del III foliopaginert. For sideskift anvender vi tegnet «//». I transkripsjonen er det benyttet skarp parentes [...] for transkriptørens innsettelse av bokstaver og kommentarer, og myk parentes (...) for bokstaver som ikke er realisert, men som ligger implisitt i forkortelser i håndskriften, som at dobbel konsonant ble skrevet som enkel konsonant med en strek over, her realisert som f.eks. «n(n)». Kolon betegner forkortelse både i originaltekst og transkribert tekst. Ord med latinsk opphav som er satt i kursiv i Isaac Olsens kopibok, er også her gjengitt i kursiv.

Den forståelse av misjonsvirksomheten i Finnmark som ligger til grunn for denne artikkelen, er følgende: Som kirkens øverste myndighet forordnet den dansk-norske kongen religionspolitiske tiltak. Allerede fra Christian IVs regjeringstid (1588–1648) var kongens valgspørsmål «Fromhet styrker rikene».² Kongen sendte ordre til superintendentene om å påse at prestenes forkynnelse og undervisning var i samsvar med Den augsburgske konfesjon. Christian IV utstedte en kirkeordinans i 1607 og en kirketuktforordning i 1629. Denne forordningen ble tatt opp i Christian Vs Danske Lov av 1683 og Norske Lov av 1687.³ Kongen påtok seg å oppdra sine undersåtter i lutherdommen.⁴ Opprettelsen av Misjonskollegiet i København var statlig initiert. Kollegiets hovedoppgaver var å drive misjon først i Trankebar i India, så blant samer i det nordlige Norge, så på Grønland, og i tillegg opprettelse av et vaisenhus – et hjem for foreldreløse barn – i København. Den eneveldige dansk-norske kongen var kort og godt en pådriver for misjonsarbeidet.

HVEM VAR ISAAC OLSEN?

Nordmannen Isaac Olsen (ca. 1680–1730) kom til Kjølvik i Vest-Finnmark trolig i 1703 som lærer for presten Trude Nitters barn. Nitter ble i 1705 prost for Vest-Finnmark. Isaac Olsen hadde som bakgrunn en ufullført katedralskole i Trondheim. Olsen begynte allerede året etter med omreisende virksomhet i Øst-Finnmark, der han virket både som lærer og forkynner for den samiske befolkningen. Han bodde i ulike samiske bygdelag og oppholdt seg omtrent en måned på hvert sted før han dro videre.⁵ Han lærte seg samisk, både muntlig og skriftlig, ganske raskt etter at han var kommet til Finnmark. Han fortsatte sitt virke som lærer og forkynner for den samiske befolkning i Varanger til 1716, da han møtte Thomas von Westen, som var på sin første misjonsreise nordover. von Westen innsatte på sin reise i 1716 to misjonærer, én i Øst-Finnmark og én i Vest-Finnmark. På tilbaketuren tok von Westen med seg to samiske ungdommer som skulle få opplæring for å bli medhjelpere for misjonærer som skulle sendes ut. Også Isaac Olsen fulgte med til Trondheim. Thomas von Westen ble stasjonert i Trondheim og etablerte to læresteder der, Seminarium Scholasticum i nært samarbeid med Trondheim katedralskole, og Seminarium Domesticum, som han drev med egne økonomiske midler.⁶

Vi vil fremholde at Isaac Olsen var en betydelig premissgiver og kunnskapsleverandør når det gjaldt opptakten til misjon blant samene i Finnmark. Han utvidet raskt sitt virkeområde fra Vest-Finnmark til store deler av Øst-Finnmark. Der reiste han omkring og underviste, og han bodde sammen med den samiske befolkning mens han utøvde sin gjer-

2. Steinar Imsen, *Da reformasjonen kom til Norge* (Oslo: Cappelen Damm, 2016), 167.

3. *Ibid.*, 171–73.

4. *Ibid.*, 186.

5. Randi Hege Skjelmo og Liv Helene Willumsen, «Isaac Olsen – lærer og forkynner», *Heimen* 54 (2017): 62–85, doi: <https://doi.org/10.18261/issn.1894-3195-2017-01-05>. Enkelte deler av teksten nedenfor bygger på denne artikkelen.

6. Randi Skjelmo, «Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732», *Sjuttonhundratall* 10 (2013): 39–62, doi: <https://doi.org/10.7557/4.2620>.

ning. Isaac Olsen kunne kommunisere med den samisktalende befolkningen, og han fikk på den måten et meget tidlig og unikt innblikk i deres livspraksis. I sin kopibok er han den aller første i Norge til å nedskrive samiske navn på offerplasser, på djevler og på tradisjoner. Han oversatte både Fadervår og salmer. Den særegne kunnskapen som han på et tidlig tidspunkt satt inne med, gjorde ham ettertraktet i mange offisielle sammenhenger i Norge og i Danmark. Dette gjør ham til en betydningsfull person i forbindelse med den tidlige misjonen i Nord-Norge.

ISAAC OLSENS KOPIBOK

Betegnelsen «kopibok» kan være nødvendig å forklare litt nærmere, da dette ikke dreier seg om en kopibok slik termen brukes i arkivfaglig litteratur, altså kopi av utgående brev fra en institusjon. I dette tilfelle er det snakk om diverse tekster hovedsakelig ført i pennen av Isaac Olsen. Kopiboken har et omfang på nærmere 1000 sider og er blitt til i perioden 1703–1717. Den er naturlig delt inn i tre deler, der hver ny del starter med ny paginering. Del I er avgrenset sidetallmessig ved at pagineringen går løpende fra s. 1 til og med s. 264. Denne delen er egenhendig skrevet og består av stoff Olsen trolig har nedtegnet i undervisningsøyemed. Her kommer hans egen kunnskapshorisont til syne, i tillegg til at han gjennom utvelgelse av stoff trer frem som pedagog og viser sin evne til formidling. I hovedsak gir bokens første del et innblikk i Isaac Olsens virke som lærer og formidler av faglitteratur andre har skrevet.

Del II starter med ny paginering og omfatter 573 sider. Denne delen er delvis egenhendig skrevet av Isaac Olsen, delvis skrevet av en annen hånd. I kopibokens andre del finnes en instruks fra biskop Peder Krog fra 1708 om Isaac Olsens stilling.⁷ Instruksene omfatter også de praktiske omstendigheter rundt Olsens arbeid.⁸ Noen av dokumentene som er innlemmet i denne delen, knyttes til den aktuelle kirkeforordningens bestemmelse om helligdagsvektere; det vil si at noen personer utpekes til å ha et særskilt ansvar for å se til at helligdagsfreden overholdes. Når dette punktet innbefattes i Isaac Olsens kopibok, er det fordi et av dokumentene er knyttet til ham selv. Den 4. august 1711 ble det av prost Ludvig Paus og amtmann Erich Lorch undertegnet en instruks i Vadsø der innholdet var at Isaac Olsen og sognepresten skulle føre tilsyn med at bestemmelsen om helligdagsvektere ble overholdt.

Samiske offerplasser og samisk trolldom berøres også i kopibokens del II. Olsen beskriver nøyaktig – ut fra befarings – samiske offerplasser og landemerker. 112 offersteder mellom Varanger og Kvæningen er her opptegnet.⁹ I tillegg beskriver Isaac Olsen de forholdsregler og skikker som praktiseres når disse stedene passeres.¹⁰ Kopibokens del II inneholder også en rekke aktstykker av formell karakter, ofte juridiske dokumenter.¹¹ Kopibokens del III er ikke gjennomgående paginert. Delvis finnes paginering med blyant, men

7. Instruks datert juli 1708.

8. Isaac Olsens kopibok (heretter IO kopibok), del II, 334.

9. Adolf Steen, *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888* (Oslo: Land og Kirke, 1954), 27.

10. IO kopibok, del II, 297–332.

11. IO kopibok, del II, 262–76.

ikke fortløpende. De siste sidene er delvis avrevne og dermed ufullstendige. Innholdet i denne delen er uensartet; her finner vi tekster knyttet til samiske forestillinger om trolldom og offersteder, tekster knyttet til kristen religionsutøvelse, oversettelse av religiøse tekster til samisk samt tekster knyttet til populærkultur. I forbindelse med en jubelfest for reformasjonsjubileet i 1717 ble det avholdt en takksigelses- og bededag overalt i Danmark, Norge, på Island og Færøyene. Den 5. november samme år ble det sendt ut fra København et skriv som er kommet med i kopiboken, og som viser intensjonen, nemlig at gjennomføringen skulle være lik i alle landene.

Et særpreget dokument som er innført i denne delen, er et «Himmelbrev». Dette er et brev som påstås å være skrevet av Jesus og utsendt av engelen Mikael.¹² I samtiden var slike himmelbrev ikke ukjent som del av en folkelig kultur. I denne artikkelen ligger hovedsakelig kopibokens del I og del II til grunn.

Bokens sammensetning av ulike typer tekster gjør den egnet til å gi en forståelse av Isaac Olsens egen horisont, men i tillegg også det geistlige og verdslige embetsverks initiativ og uttalelser, som kan vise den spede begynnelse av misjonen i Finnmark. Mesteparten av kopiboken er egenhendig skrevet av Isaac Olsen, som har en karakteristisk og lett gjenkjennelig håndskrift. Ved å studere skriftbildet kan vi skille mellom Isaac Olsens egen håndskrift og andre skrivere som har ført inn dokumenter. Samlet sett mener vi at denne kopiboken mellom sine to permer rommer et arsenal av førstehånds kunnskap om det som skjedde i Finnmark i forkant av den offisielle misjon.

Kopibokens funksjon for Isaac Olsen har for det første vært å sammenstille en rekke tekster som han selv har hatt behov for å bruke i sitt virke som lærer og forkynner, for det andre tekster som har hatt betydning for ham selv som dokumentasjon av hans virke, og for det tredje tekster av underholdningsverdi. Kopiboken er neppe tenkt til publisering, men som en samling av tekster til bruk for Olsen i profesjonell sammenheng eller som bekrefteelse på skjellsettende hendelser i hans liv.

Kopibokens innhold består av egenhendige nedtegnelser av historisk karakter trolig brukt som underlag for undervisning, øvelser av ulik karakter nedskrevet under innlæring av det samiske språk, nedskrivning av runealfabetet både på islandsk og norsk, oversettelse til samisk av en del kristen litteratur, eksempelvis Fadervår og salmer, nedskrivning av gåter og fortellinger av moralsk karakter samt flere bønnskriver til myndighetene knyttet til egen arbeidssituasjon. Dessuten inneholder kopiboken nedtegnelser skrevet av øvrighetspersoner og ført inn i kopiboken av en skriver: Isaac Olsens arbeidsinstruks utformet av biskop Peder Krøg 1708, instruks for helligdagsvektene skrevet av prost Ludvig Christian Paus og amtmann Erich Lorch i 1711, fire resolusjoner knyttet til Isaac Olsens bønnskriver under skrevet av verdslige og geistlige myndighetspersoner i Finnmark i perioden 1710–1714,¹³

12. Navnet på engelen skrives på forskjellig måte: «Mickel», «Mickael», «Mickæl». Et himmelbrev var en tekst som ble hyppig overlevert i populærreligiøs kultur. Det himmelbrevet som er innført i IO kopibok, er oversatt fra tysk til dansk, og kopieringen som ligger til grunn for kopibokens eksemplar, er utført i 1717. Brevet sies å være av Gud og er angivelig skrevet av Jesus Kristus selv. Det er utsendt av Mikael, den store engel, og henger i luften «med gyldende bogstaver».

13. IO kopibok, del II, 348, 350–59. Den første av disse resolusjonene er undertegnet av amtmann Lorch, den andre av amtmann Lorch og prost Paus, den tredje av amtmann Lorch og den fjerde av sogneprest og prost Trude Nitter og amtmann Lorch.

og et dokument med tilleggsopplysninger for perioden 1692–1717 til Nils Knags topografiske beskrivelse av Finnmark fra 1692. Den reviderte versjonen av Knags beskrivelse, som er innført i kopi i kopiboken, befant seg hos lagmann Abraham Dreyer i Trondheim. Videre finnes i kopiboken et brev fra Misjonskollegiet i København utstedt i februar 1717 med en instruks om Isaac Olsens arbeidsoppgaver ved Seminarium Scholasticum i Trondheim. Samme høst 1717 er det innskrevet i kopiboken en detaljert beskrivelse av hvordan feiringen av 200-årsjubileet for den lutherske reformasjon var ment å foregå, med anvisning av prekente kster, bønner og salmer. Det er verdt å merke seg at Isaac Olsen egenhendig har skrevet inn navn på samiske offersteder, guder og djevler i et dokument forfattet av prost Paus fra 1712.

Dessuten inneholder kopiboken stoff knyttet til fortellinger, viser og gåter. Alt dette er innført med en skrift som ikke er Isaac Olsens.¹⁴ Disse underholdningstekstene er trolig en type tekster som var i omløp i muntlig overlevering, og som er nedskrevet under opphold på embetsgårder under Isaac Olsens og Thomas von Westens reise fra Finnmark tilbake til Trondheim i 1716. De tidligste fortellingene er tidfestet til 1683, 1684 og 1687. De sist innførte tekstene er nedskrevet i Trondheim i 1717.

HISTORIOGRAFI

Isaac Olsens kopibok er gjenoppdaget av artikkelforfatterne etter 60 års glemsel. Ingen forskere har studert boken de senere tiår. Til sammen omtrent halvparten av kopiboken er publisert i trykt form.¹⁵ Den første delen har aldri vært gjenstand for publisering eller forskningsarbeid.

Historiografisk kan tidligere forskning knyttet til Isaac Olsen og den begynnende misjonen i Finnmark oppsummeres slik: Teologen Povel Resen skrev etter sin befarings i Finnmark i 1706 en innberetning til kongen. Denne er blitt utgitt i bokform av Anders Løøv, Margrethe Løøv og Åke Jünge i 2014.¹⁶ Hans Skankes «*Epitome Historiæ Missionis Lapponicæ*» (1730) er det neste arbeidet som bør nevnes. Skankes dokument finnes i original i Det Kongelige Bibliotek i København, og dette manuskriptet er publisert i trykt form.¹⁷ Isaac Olsens nedtegnelser har også vært kjent av major Peter Schnitler, som arbeidet med grenseoppmåling på Nordkalotten som forarbeid til Lappekodisillen av 1751.¹⁸ Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller, opprinnelig nedtegnet i tidsrommet 1742–1745, er utgitt

14. IO kopibok, del III, uregelmessig paginert.

15. Som forarbeid til publisering ved O. Solberg og Martha Broch-Utne i Nordnorske Samlinger finnes i Kulturhistorisk museum sekvenser av kopiboken transkribert av Martha Brock-Utne.

16. Anders Løøv, Margrethe Løøv og Åke Jünge, red., *Povel Resens beskrivelser av forholdene i de samiske områdene (1706–1708)* (Dovletje – Kildeskrifter til sørsamisk historie 6; Snåsa: Saemien sijte, 2014).

17. Johs. Falkenberg, red., *Hans Skankes Epitomes Historiæ Missiones Lapponicæ pars quarta, 1730*, hefte 1 av *Nordlands og Troms finner i eldre håndskrifter* (Nordnorske samlinger 5; Oslo: Brøgger, 1943), 179–224.

18. Lars Ivar Hansen «Innledning», i *Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*, bd. 3 (Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1985), vii–xliv (xiii–xvi). Hansen gjør rede for realhistorisk bakgrunn, skatting og tilnæringsmåter og prinsipper i siste fase av grenseoppjøret mellom Norge og Sverige. Se videre Steinar Pedersen, «Lappekodisillen i nord 1751–1859: Fra grenseavtale og sikring av samenes rettigheter til grensesperring og samisk ulykke» (avhandling for dr.philos., Universitetet i Tromsø, 2006).

med kommentarer og noter.¹⁹ Nevnes må også Hans Hammonds omfattende verk *Den Nordiske Missions-Historie* (1787), som han arbeidet med i flere tiår. Hos Hammond er det innfelt en transkripsjon av en tekst hentet fra Isaac Olsens kopibok, nemlig prosten Ludvig Christian Paus' «Instrux for Helligdags Vægterne» (1711).²⁰ Dessuten har Daniel Thrap gitt et viktig tilskudd til forskningsfeltet med boken *Thomas von Westen og Finne-Missionen* (1882). Også Just Qvigstad har i flere publiserte arbeider gjengitt lengre tekstfragmenter fra Isaac Olsens kopibok.²¹ I innledningen til *Kildeskrifter til den lappiske mytologi II* (1910) gjennomgår Qvigstad hva han mener er publiseringsverdig av kopiboken, og hevder at første delen vitner om forfatterens belesthet, men «frembyder ikke noget av interesse».²² Først i kopibokens del II kommer Isaac Olsen frem med «hvad han selv har set og erfaret».²³ Imidlertid er vi sterkt uenige med Qvigstad i denne vurderingen. En annen publikasjon av Qvigstad omhandler Nærø-manuskriptet, «Relation Anlangende Find-Lappernis, saavel i Nordlandene og Finmarken», opprinnelig skrevet av sognepresten i Nærø, Johan Randulf (1723).²⁴ Generalkirkeinspektør Erich Johan Jessen (1705–1783) har skrevet «Afhandling om de norske finners og lappers hedenske religion».²⁵ Imidlertid er hans avhandling ifølge Qvigstad helt og holdent basert på Hans Skankes manuskript «Epitome».²⁶ Våre studier av håndskrifter knyttet til tidlig misjon i Finnmark viser at det har vært stor interesse blant vitenskapsmenn for å få sitt navn knyttet til publisering av originalt kildemateriale.

O. Solberg og Martha Broch-Utne har publisert tekster av Isaac Olsen i artiklene «Finernis Afgudssteder» og «Relation om Lappernes Afguder og Vildfarelser» i *Nordnorske Samlinger 2* (1934). I tilknytning til disse artiklene finnes også en introduksjon til Isaac Olsens arbeid av redaktørene.²⁷ Kristian Nissen har skrevet en artikkel om Isaac Olsen i *Norsk biografisk leksikon* (1949) samt publisert et riss som Isaac Olsen tegnet over grunnplanet til Vardøhus festning.²⁸ Adolf Steen har i *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888* (1954) gitt et sentralt bidrag til den tidlige misjonens historie.

19. Utgitt i tre bind av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt i perioden 1929–1985. Først utgitt var bd. 2 i 1929, med Just Qvigstad og K.B. Wiklund som redaktører. Den neste utgivelsen var bd. 1 i 1962, redigert av Kristian Nissen og Ingolf Kvamen. Bd. 3 kom i 1985, redigert av Lars Ivar Hansen og Tom Schmidt.

20. Hans Hammond, *Den Nordiske Missions-Historie* (Kjøbenhavn: Gyldendalske Forlag, 1787), 23–24.

21. Just Qvigstad, *Kildeskrifter til den lappiske mytologi [I]* (Det kgl. norske videnskabers selskabs skrifter nr. 1, 1903; Trondhjem, 1903), 1–90; idem, *Kildeskrifter til den lappiske mytologi II: Om lappernes vildfarelser og overtro av Isaac Olsen* (Det kgl. norske videnskabers selskabs skrifter nr. 4, 1910; Trondhjem, 1910), 3–101; idem, «Lappische Opfersteine und heilige Berge in Norwegen», i *Zur Sprach- und Volkskunde der Norwegischen Lappen*, bd. 5 (Oslo: Brøgger, 1926), 317–56.

22. Qvigstad, *Kildeskrifter II*, 6.

23. Ibid.

24. Ibid., 6–63.

25. Skriftet er publisert i Knud Leem, *Beskrivelse over Finnmarkens lapper* (København: Det Kongel. Wæysenhuses Bogtrykkerie, 1767), ny utgave 1975.

26. Qvigstad, *Kildeskrifter [I]*, 88.

27. O. Solberg og Martha Broch-Utne, *Finnmark omkring 1700: Aktstykker og oversikter*, bd. 1 (Nordnorske Samlinger 1; Oslo: Brøgger, 1938), 134–140. I tillegg er det i Nordnorske Samlinger, bd. 5 (1943) publisert følgende tekster med relasjon til det tidlige misjonsarbeidet: «Thomas von Westens undersøkelse til runeboomens forklaring», 225–44; «Tredie Anhang. Runneboomens betegnelse, med sine characterer og fortolkelse», 245–47; «Recension af alle Lappiske Ord og Terminis, som i Missions-Historie ere anførte», 248–56.

28. K. Nissen, «Isaac Olsen», *Norsk biografisk leksikon*, bd. 10 (Oslo: Aschehoug, 1949); idem, «Vardø og Vardøhus i eldre tid», i *Vardøhus Festning 650 år: Jubileumsskrift* (red. G.I. Willoch, generalinspektøren for kystartilleriet; Oslo: [Bokcentralen], 1960), 19–65.

Også i nyere forskning er utdrag av Isaac Olsens kopibok kjent og anvendt i studier av den samiske kulturs mangeartede uttrykksformer, eksempelvis i arbeider av Ørnulf Vorren og Hans Kristian Eriksen.²⁹ *Samemisjonæren Isaac Olsen (1680–1730) og hans «Underdanigst Undrettning om Norlandenne»* fra 1718 dreier seg om det sørsamiske området og er utgitt i bokform av redaktør Anders Løøv i 1994.³⁰ Anton Hoëms studie *Fra noaidiens verden til forskerens* (2011) bidrar med nye perspektiver til kulturforskning.³¹ Av nye forskningsarbeider som inkluderer Isaac Olsen, kan nevnes Alan Hutchinsons kapittel «Samemisjon og samepolitikken» i *Nordlands historie* (2015),³² Siv Rasmussens doktoravhandling «Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid: En komparasjon mellom Finnmark og Torne Lappmark» (2016)³³ og Dikka Storms artikkel «The Complex Religious Situation in the Mission District of Senja and Vesterålen in the Early Eighteenth Century».³⁴

Vi vil i det følgende kronologisk drøfte Isaac Olsens kopibok sammenholdt med relasjoner – beretninger – skrevet av Povel Resen og visitasberetninger skrevet av biskop Peder Krog.

KOPIBOKENS FØRSTE DEL

Den første delen av kopiboken regner vi med er skrevet før 1706. Den inneholder i hovedsak Isaac Olsens egenhendig nedtegnede historiefortelling og vitner om at Olsen var belest og kunnskapsrik. I fortellende form gir Olsen en fremstilling av en lang historisk periode som til å begynne med knytter seg til mytologier i ulike kulturer, mest den norrøne. Utgangspunktet legges ganske vagt til et område utenfor Norden. Han vektlegger et landområde langt borte som heter Schyttia, med mange slags folk og tungemål og mange underlige dyr. Dette landområdet tilsvarer taternes land, og han nevner et folkeslag som kalles «asianerne».³⁵ Ved bruk av talende og dramatiske eksempler fremstiller han tidlige epoker av historien med et pedagogisk anslag og siktemål. Allerede fra begynnelsen av denne langtrukne beretningen vektlegger Isaac Olsen den forestillingsverden og den religiøse praksis som han oppfattet som sentral i disse kulturer. Beretningen følger en kronologisk fremstilling, først med fokus på mytologiske skikkelser og den norrøne gudeverden,

29. Ørnulf Vorren og Hans Kristian Eriksen, *Samiske offerplasser i Varanger* (Tromsø Museums skrifter 24; Tromsø: Nordkalott-Forlaget, 1993).

30. Anders Løøv, *Samemisjonæren Isaac Olsen (1680–1730) og hans «Underdanigst Undrettning om Norlandenne» (1718)* (Dovletje – Kildeskrifter til sørsamisk historie 2; Snåsa: Saemien sjite, 1994).

31. Anton Hoëm, *Fra noaidiens verden til forskerens: Misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007* (Oslo: Novus, 2007).

32. Alan Hutchinson, «Samemisjon og samepolitikken», i *I Amtmandens dager* (red. A. Hutchinson og Å. Elstad; bd. 2 av *Nordlands historie*, red. A.R. Nielssen; Bergen: Fagbokforlaget, 2015), 185–207.

33. Siv Rasmussen, «Samisk integrering i norsk og svensk kirke i tidlig nytid: En komparasjon mellom Finnmark og Torne Lappmark» (doktoravhandling ved Universitetet i Tromsø, 2016). Om Isaac Olsen, se s. 57–60.

34. Dikka Storm, «The Complex Religious Situation in the Mission District of Senja and Vesterålen in the Early Eighteenth Century», i *Towards a Protestant North* (red. S. Høgetveit Berg, R. Heiseldal Bergesen og R.E. Kristiansen; bd. 2 i *The Protracted Reformation in Northern Norway*; Troll 14; Hannover: Wehrhahn, 2016), 173–203, her sær. s. 173.

35. IO kopibok, del I, 1.

deretter kongerekken i Norden, med den enkelte konges særtrekk og betydning beskrevet. På grunn av den store tidsmessige distansen tillates det et fryktinngytende skjær over de mytologiske utlegninger.

Fortellingen om Odin har en fremtredende plass hos Isaac Olsen. Odins store makt gir ham seier over fryktede folkeslag: «J den tid bekrigede de [Odins hær] Rom(m)ere mange steder og lande, og tvingde alle folck under sig, og mange Höffdinge r[eiste] af deris lande.»³⁶ Odin fremstilles som en av de virkelig store heltene. Det som gjør ham så besnærende, er at han er kyndig i trolldom:

Men fordi at Odin var En trolldmand, og kunde spaa og viste hand at hans afkom(m)e skulle vide regere over den Norder part i verden, hvilket ogsaa skiede sidden, thi sætte hand sin(n)e brøder Ve og Villi over Aasgaard, og drog saa vester til garderige det er Rysland, og der fra til Saxen, og indtog Landet vide omkring, og sætte sin(n)e søn(n)er der over, skiold hans søn sætte hand over Danmarck.³⁷

Det er særlig Odins evne til å overskride den fysiske verden som løftes frem, hans evne til å hente inn kunnskap gjennom å reise ut av kroppen til fremmede steder så vel som hans evne til omskaping: «Odin kunde og forvende sin Ham og skickelse, og hans leggeme laag lige som det hafde været dødt eller sovet, siuntis da at være en fugel eller Diur, fisk eller orm og kunde i En liden stund, fare vide i andre lande, for sig self, eller andre og føre tidender derfra.»³⁸ Denne makten som Odin besitter, knytter Isaac Olsen til det samiske. Det har å gjøre med å mestre elementene: Odin kan «utslycke Jld, stille Havet og omvende vær og vind, hvort hand vilde, og reise og stille det, hvilket finnerne Endnu gjøre, og arfver den konst effter hver andre i slegten.»³⁹ Dessuten har Odin en kunnskap om hvor rikdommer er skjult under jorden: «Odin Viste og hvor guld eller sølf, eller andet saadant var skiult i Jorden».⁴⁰ I tillegg vektlegges noen kunnskapselementer knyttet til døden og dødnings, som Odin bygger hauger over. Derfor ble han kalt «Drauga-Drotten eller Hauga Drotten, det er jengangers, dødnings og giengangeris eller Høygers Herre eller gud».⁴¹ Igjen kobles dette i Isaac Olsens beretning til det samiske: «[F]innernis rette art og tro og religion, som de have arvet effter han(n)em hvilket endnu brugis, og hvem der icke will Endnu ved tage, den arvelige konst som dem til falder effter deris af døde slegt, dend bliver strax dræbt af de smaa Dievele som med følger trolld konsten.»⁴²

Både når det gjelder det eldste mytologiske stoffet, og når Isaac Olsen kommer inn på den norrøne kulturen, fremstilles gjentatte ganger ritualer som har å gjøre med ofringer og ofringenes belønning. En gjennomgående personifisering preger Isaac Olsens historiske beretning både hva angår guder og konger, slik at det vil være lett for tilhørerne å huske så vel som å knytte seg til fortellingen. Blot og offer vies stor plass. Også her er Odin sentral:

36. Ibid., 5–6.

37. Ibid., 8.

38. Ibid., 9.

39. Ibid.

40. Ibid., 12.

41. Ibid., 10.

42. Ibid.

En Höf-[d]ing med Nafn, Oden [Odin], hand var [E]n merckelig blotmand, det er [h]and blottede og ofrede folck og fæ til afguderne, og var sam(m)e [st]edt En Blotstad, det er [En] offerstad, som Hedenske Af-[gude]rs offer holtis paa, over [hvi]lket hand skickede 12 Hedinske [Pr]æster af de Elste, som skulle [Ra]ade for offrit [...] hand [Odin] var sejersallig, og tabede aldrig nogen strid, men fick altid sejer, derfor trode hans folck, at hand hafde vist sejer af Him(m)elen i hver strid.⁴³

De fleste av dem han nevner, er av hankjønn, men han inkluderer også gudinner som Huld og Frøya samt de trolldomskyndige kvinner som hadde en fremtredende posisjon blant våre gamle norske konger, de samiske kvinnene Snøfrid og Gunnhild.⁴⁴

Den sammenknytningen Isaac Olsen i sin beretning gjør mellom den trolske strengen og offerpraksis i den norrøne forestillingsverden, viderefører han til den samtidige praksis som holdes i hevd hos den samiske befolkning. Djevelen utøver stadig sin makt, noe som ifølge Isaac Olsen er avgjørende å bekjempe: «End i dom(m)edag, meere og iche mindre, thi de og Dievelen haver mere til lagt, En taget i fra, og bliver holdet ind til verdens Ende om gud iche besynderlig med sin almægtighed udretter det, og den sprog bliver dem i fra taget, ellers skier det iche.»⁴⁵ Det er altså her vi tydelig ser at Isaac Olsen tar et eget standpunkt når det gjelder de samiske trosforestillinger; den bekjempelsen han tar til orde for, må etter hans oppfatning skje ved den allmektige Guds hjelp. Hele den første delen av kopiboken, som inneholder Olsens mytologisk-historiske beretning, blir gjennom koblingene mellom historiens gamle utøvelse av trolldom og samenes nåtidige utøvelse av det samme sannsynligvis en sterk motivasjon for det arbeidet han skulle komme til å befatte seg med. Den ideen som Isaac Olsen utvikler i sin lange historiske beretning, ser vi som betydningsfull på flere måter. Den er tydelig på at det arbeidet som misjonen står overfor i Finnmark, har å gjøre med gamle førkristne forestillinger, som fremdeles kommer til uttrykk i den samiske religionsutøvelsen. Dette uttrykker pedagogen Isaac Olsen i fortellende form gjennom sin beretning. Videre kommer hans personlige overbevisning til uttrykk i den historiske beretningen, både gjennom direkte utsagn, men også gjennom styrken i de billedlige motiver som anvendes – man merker at fortelleren selv er berørt av stoffet. Vi ser på den historiske beretningen som et bidrag til innsikt i den tankegang som var rådende for Isaac Olsen. Man kan oppfatte at den personlige faktor har hatt mye å si for intensiteten og motivasjonen i denne fasen av misjonsarbeidet.

43. Ibid., 2.

44. Snøfrid omtales i Harald Hårfagres saga. Hun var datter av finnen Svase og en av Harald Hårfagres hustruer. Hennes trollbindingskraft over kong Harald var så sterk at den varte etter døden; det sies at kong Harald sørget over henne i tre vintre. Gunnhild var ifølge sagaen datter av Ossur Tote på Hålogaland. Hun ble oppfostret hos to finner for å lære trolldom. Hun giftet seg med Eirik Blodøks. Jf. Liv Helene Willumsen, *Trollkvinne i nord: I historiske kilder og skjønnlitteratur* (Høgskolen i Tromsøs skriftserie 1; Tromsø: Høgskolen i Tromsø, 1994), 123, 161.

45. Ibid., 13 (vår uth.).

POVEL RESENS BESKRIVELSER 1707

Povel Resen fikk på sin finnmarksreise 1706–1707 kontakt med Isaac Olsen og uttrykte anerkjennelse for Olsens arbeid. Under den store nordiske krig ble Resen av kong Frederik IV i København beordret til å reise nordover med et treleddet mandat: «For det første skulle han bli kjent med samenes sosiale situasjon og religion. For det andre skulle han kartlegge svensk misjon og administrasjon i samiske områder. For det tredje skulle han inspisere de norske embetsmennene og deres innflytelse i nord.»⁴⁶ Foranledningen til Resens reise var Nidaros-biskopen Peder Krogs visitaser i Finnmark i 1696, 1699 og 1705.⁴⁷ Disse reisene hadde gjort biskopen oppmerksom på den dårlige kunnskapsmessige tilstand hos den samiske befolkning, noe som førte til at han sendte en supplikk til kongen datert 12. desember 1705, der han foreslo at det skulle sendes lærere og prester til Finnmark.⁴⁸ Når kongen etterkom biskop Krogs anmodning, kan det sees som et uttrykk for at han oppfattet seg som ansvarlig for rikets undersatser også i den nordligste del. Den pietistiske åndsstrømningen hadde på dette tidspunktet stor innflytelse på kongen og hans nære krets.⁴⁹ Grenseoppgangen på Nordkalotten mellom Sverige, Norge og Russland var tidlig på 1700-tallet ikke foretatt, og dette førte til vanskeligheter med henblikk på ressursfordeling, skatteinnkreving og organisering av kirken. Den dansk-norske utenrikspolitikk i perioden var preget av mistillit til Sverige. Biskop Krog påpekte betimelig i sine beretninger den svenske konges aktivitet i nordområdene, der det blant annet var blitt bygd kirker i Kautokeino i 1701 og i Utsjok samme år.⁵⁰ Resen fremla en rekke forslag om hvorledes myndighetene i Danmark-Norge burde gå frem i nord, og forslagene faller i tre kategorier. Den første omhandler et bedre ordnet kirkeliv og systematisk misjon, og han fremla konkrete forslag til organisering, herunder bygging av flere kirker. Resen påpekte at det ikke var bygget noen kirke i Varanger, «uagtet Christian 5 gav to Befalninger at der skulde bygges en liden Kirke i Varanger».⁵¹ Den andre kategorien omhandler en fastere jurisdiksjon. Den tredje kategorien omhandler bedre kommunikasjonsforhold mellom Trondheim og Finnmark.⁵² Straks kongen hadde mottatt den første av Resens relasjoner høsten 1707, ble det utsendt et reskript til amtmenn i Nordlandene og Finnmark samt biskop Krog, som alle ble bedt om å uttale seg om Resens forslag. Biskopen ble også pålagt å sende noen unge teologer til Finnmark. De skulle lære seg språket og kulturen for deretter å kunne ordineres til prester for samene. Kongen påla også bygging av åtte kirker med prestegårder samt en skole for samene og bad om at noen dyktige menn måtte sendes til Finnmark for å drive misjon.⁵³ Det ser ut til at kongen har reagert på dette med å gi Resen oppdraget.

Resens positive omtale av Isaac Olsen hadde sin grunn i at samene i Varanger skilte seg ut fordi de hadde hatt en god lærer:

46. Løøv et al., *Povel Resens beskrivelser* [se n. 16], 4.

47. Daniel Thrap, *Thomas von Westen og Finne-Missjonen* (Kristiania: Malling, 1882), 75.

48. Løøv et al., *Povel Resens beskrivelser*, 10.

49. Franz Julius Lützens fra Halle kom til kongehuset i Danmark som hoffpredikant i 1704. Se *ibid.*, 13.

50. *Ibid.*, 14.

51. Kristian Nissen, «Bidrag til Finmarkens kirkehistorie I: Biskop Peder Krogs beretning til kongen 26. mars 1709 om visitasreisen i Finmarken 1708», *Norvegia Sacra – Aarboek til kunnskap om den norske kirke i fortid og samtid* 2 (1922): 113–125 (120 n. 2).

52. Løøv et al., *Povel Resens beskrivelser* [se n. 16], 16–17.

53. *Ibid.*, 17.

De best-Informerede af Lapperne, som Jeg forefandt, var udi Annexe, Varanger, beliggende till Vaardes kald, hvor Provsten hafde beshikket een smuk, stille, skichelig og druelig karl, ved nafn, Isaac Olsn, som menigheden af Lapperne saa smukt har Informerit, at de(t) ikke alleeniste findis bdre, end mange andre Nord-Mend udi deris Christendom og Brne-Lrdom, mens end og saa Smugt Civiliserede, at det er noget nr behageligt at Conversere dem, og var at nshe, at der blef deslige anstalt giordt i de andre fiorder, eller at Prsterne imidlertid ville tage Sig hver deris anbetrode Lappe- eller Finne-menigheder, ligesaa Sincere an!»⁵⁴

Betydningen av Isaac Olsens grundige undervisning understrekes ogs:

Og effterom de boor noget adshildt fra hin anden, opholde hand sig nogen tid paa dend eene sted, og nogen tid paa dend anden sted, effter Aarets beshaffenhed, Functionen af fyldist-gire, saa at Lapperne der meget tiltager udj deris Saligheds kundshab, og har hand end lrt adhillige af deris ungdomb at shrive, saa vell udj deris eget Sprog, som i de Nordshe Sprog, saasom hand paa en kort tid har giordt sig det Lappishe Sprog vell mgtig.⁵⁵

Det er verdt  merke seg at Isaac Olsen selv henvendte seg til Resen, og senere til prost Paus, med foresprsel om en formalisert ansettelse. Imidlertid oppfattet Resen at dette l utenfor hans myndighet:

[...] saa endog Jeg med behagelighed befandt dend stor Profect hand ved shikkelighed og flittighed hafde giordt iblant dem, saa torde Jeg dog ikke understaa mig herpaa at give ringeste Resolution, saasom den, der af Eders Kongl. Maj^{tt} aldels ingen magt og mndighed dertill hafde; Provsten ikke heller, thi hand syntis, ligeom at frgte for, at hand for 2. aar siden, effter hands indstndige begiering og hyeste forndenhed, tillod ham 3 Rd^r af Vadse Kirkis midler, paa allerunderdanigste forsvar, hvilke dog Amtmanden ved Kirke-Regneshaberne ikke vilde godt-gire.⁵⁶

Det viste seg at problemet med  f tilsatt Isaac Olsen l p det verdslige plan, ettersom amtmann Lorch satte foten ned for en utbetaling av tre riksdaler til Isaac Olsen, da han var redd for at denne posten i kirkeregnskapet ikke skulle bli godkjent.

I tillegg til den spesifikke fremhevingen av Isaac Olsens virksomhet fremholder Resen viktigheten av gode prester, at prestekall ikke mtte bli stende vakante, samt at klokkere burde lre seg samisk, da de ikke forstod sprket som ble talt i menigheten, og deres opplring ble betegnet som «ringe».

Udi Klub- og Qvalsund-Fiorder, der reysde Hr. Hans Mogensn self iblant dem, og Informerede dem, saa de, som før er sagt, ere ikke heller ilde Informerede, og var hyelig at nshe, at der altid blef shikket Ret-sindige og flittige Personer till at vre Prster paa saadanne meget vandshelige

54. Ibid., 70.

55. Ibid., 72.

56. Ibid., 70–71.

og vild-farende Stæder, der ikke alleeniste kunde være beqvemme till at utstaa de svare reyser og haarde lefnetz maade iblant dem, mens end og shikkelige i Omgjængelse, at de kunde have eet got vidnisbyrd for de mange fremmede Søe-farende, baade af Hollændere og andre, som der reyßer, og oftte har vell vildet indbilde Sig der udj Finmarken at være eet Hedenshab.⁵⁷

Resens relasjoner er interessante som tidlige dokumenter ved at han er så detaljert i sine beskrivelser av mennesker han møter, og steder han besøker. Han kommer med konkrete forslag for å bedre situasjonen og svarer dermed på sitt mandat. I rapporten får han tydelig frem hva det er som fungerer på de steder der kunnskapsnivået i befolkningen utmerker seg, som i Varanger. Særskilt fremhever han betydningen av gode lærere, prester og klokere. Han oppfatter det som en forutsetning at de som skal virke i Finnmark, må forstå og beherske samisk språk samt ha innsikt i samisk kultur. I sak kommer Resen til de samme konklusjoner som biskop Krog tidligere. Resens innhenting av kunnskap og hans evaluering av situasjonen i Finnmark ble viktig for misjonsarbeidet som skulle komme.

KOPIBOKENS DEL II

Biskop Krog møtte Isaac Olsen under sin visitasreise til Finnmark sommeren 1708 og utstedte en instruks for Olsens arbeid. Instruksen stadfester i første punkt at Isaac Olsens virksomhet skal fortsette samt utvides geografisk til å omfatte, i tillegg til Varanger, også Tana, Laksefjord og Porsangerfjord:

Jsack olßön skal *continuere* Ved finnernis information, og Naar hand Endnu faar om farit böygderne udi *Varanger* skal hand Effter Haanden for föye sig ind udi Thanen og siden udi Laxe fiorden, og *Possanger* fiorden, og *Catichzere* Folckene og Særligen Ung Domen, alt som hand kand fore finde ded meste gavnligt at Være, med aller störste fliid og Vindskibelighed.»⁵⁸

Olsens arbeid i hvert bygdelag innebærer at han skal ta elevene «under sin *Information* Samlede udi Et Huus eller game Saa mange som hand Kand over Kome, og under Viise dem udi böen og sang, Læsning og skrivning Saa Viidt hand for maar».⁵⁹ Dessuten skal han gjennom sin undervisning gjøre både unge og eldre elever vant til å benytte norsk til en viss grad, de skal «*Assvefacere* saa Viidt mueligt er, almuen og ungdomen til det Nordske sprog at forstaa og talle, at læse og siunge, Effter som de bruger Nordske sproget udi ald handel og Vandel, at de Kunde og lære at forstaa Prædickien».⁶⁰ Det fremkommer at de samene som har sosial omgang og kontakt med nordmenn, allerede har et norsk ordforråd som er knyttet til «handel og vandel».

Også fremgangsmåten for Isaac Olsens undervisning er detaljert beskrevet:

57. Ibid., 72–73.

58. IO kopibok, del II, 332.

59. Ibid. Ordet «game» betyr her 'gamme'.

60. Ibid., 333.

Naar Hand læser for dem udi // Postilen saa skal hand udtage Een liden *histori* om *Christo*, om hans Giærninger og lidelser, om *Sacramenterne*, eller om de hellige Patriarcker, Konger og *Apostler*, og for tælle den noget Vid löfftiger dog En foldelig, og siden *assv[efac]ere* gamle saa Vel som unge folck at for tælle dend igien paa det Nordske sprog.⁶¹

Metodisk vektlegges den muntlige formidling og det fortellende aspekt. Isaac Olsen skal velge ut en bibelhistorie eller en fortelling, som først skal fortelles på samisk i en forståelig versjon. Litt etter litt skal elevene gjøres i stand til å gjenfortelle lærestoffet på det norske språk. Denne metodikken innebærer at de første innlæringsstegene, der forståelsen av stoffet foregår, skjer på morsmålet.

Biskopen var også opptatt av rekruttering av samiske ungdommer til misjonsarbeidet: «Hand skal beflicte sig at udfinde Nogle unge Drenger som haver good Nem(m)e, og op muntre dem til noget höyere, saa de faa smag paa dyd og læsning, og faa Lüst til at *Emp-löjeres* Villigen til störe Lærdom og fuld Komenhed udi skolerne.»⁶²

Isaac Olsen skulle videre dokumentere skriftlig sine «læsninger» i hvert bygdelag, hvor lenge han hadde vært på de ulike steder, og hvor mange gamle og unge han hadde undervist i hver bygd, samt deres alder «og hvert aar i det ringeste trende gang skrive mig til om hvor ledis Guds ord, haver frem gang og finnerne // *Retter Sig Ved* under Visningen».⁶³ Biskopen var interessert i å høre om resultatene av Olsens arbeid.

For Isaac Olsen selv må møtet med biskopen ha vært betydningsfullt. Når det gjelder Olsens mulige karriere, var biskopen helt klar på at dette var en begavet person hvis renommé også skulle komme kongen for øre: «Effter slik hands [Isaac Olsens] befundne forhold skal Jeg icke und lade aller under Daniste at fore drage hans *Kongl: Majstet* beskaffenheden, saa ded skal gelange til hands gave og forfremmelse.»⁶⁴

Biskop Krog skrev også en beretning fra visitasreisen datert 26. mars 1709.⁶⁵ Her ble kirkeregnskapene for hele Finnmark gjennomgått for tidsrommet 1689–1706: «[H]aver jeg da over hele Finmarken revideret og liqvideret A^o 1689 indtil Annum 1706, og udi een hver Kirke-Stool indført min eragtning⁶⁶ over alle de aaringers befattede Regnskaber.»⁶⁷ Biskopens beretning omfatter også tiende i fisk:

[V]ed hver Kirke eller ladning-sted een journal-bog indrættes, hvor kirke-værgene maa lade Skipperne tegne sin eed, og ellers een hver participante af Tiende ved hver udskibning tegne sorterne av fisk og qvantiteten av alle slags, med distinction hvad hjemme-Mændene og hvad Nordlandsfolkene have given til Tiende; ti at tidens forhalinger skjyvler lettelig dend underslæb, som ellers derunder syvnes at passere.⁶⁸

61. Ibid., 333–34.

62. Ibid., 334.

63. Ibid., 334–35.

64. Ibid., 335.

65. Nissen, «Bidrag» [se n. 51], 113–25.

66. «Eragtning», jf. eldre dansk «eragte», 'anse, holde for, betrakte, mene, dømme'. Se *Ordbog over det danske sprog*, <http://ordnet.dk/ods>.

67. Nissen, «Bidrag», 116.

68. Ibid., 117.

Alle skatteområder hadde tiendeboder som fisketienden ble oppbevart i.⁶⁹ Biskop Krog bruker begrepet «kirkestol» når han innberetter om de økonomiske forhold.⁷⁰ Tidligere har biskopen erfart at han blant annet fra lagmann Niels Knag⁷¹ har fått mangelfull innrapportering. Med kirkene er det annerledes; de «er vel forsyvnedede med bygning og pryddelse, inventarier og desslige».⁷² Tre kirker er sentrale, nemlig «Altens, Ingens og Wadsøens» kirker. I Alten (Alta) hadde biskopen i 1708 innviet en ny kirke i Talvik, som var flyttet dit fra Årøya i 1704. Folketallet hadde økt i Alta, «et commode sted», og det var derfor naturlig å flytte kirken dit.⁷³ Samtidig ble den tilhørende sogneprest flyttet fra Hasvåg på Sørøya til Alta. Kirken på Ingøy, som lå svært værutsatt til og var erklært falleferdig av amtmann Lorch, skulle tas ned og bygges opp igjen. En del av det gamle tømmeret var meget godt og skulle gjenbrukes.⁷⁴

Biskop Krogs innberetning er særlig omfangsrik i beskrivelsen av Vadsø kirke. Denne kirken var gammel, men i så god forfatning at den ennå kunne stå i mange år. Folk på stedet hadde bedt om, både i 1708 og under forrige bispevisitas i 1705, at de måtte få kirken flyttet inn fra selve Vadsøya, som lå bare et «musqvæt-skud fra ded faste land», til Skattør, der embetsmenn og handel var.⁷⁵ Innerst i Varangerfjorden bodde det ifølge Krog mellom 80 og 100 samefamilier. Han foreslo at det skulle bygges to kirker i området. Den ene var en mindre kirke for «boemændene som boor allernæst ved Wadsøe»; den skulle bygges av nytt materiale og ligge på Skattør. Den andre skulle plasseres i Varangerbotn og oppføres av materiale fra den gamle kirken på Vadsøya.⁷⁶ Denne kirken skulle avløse de to eksisterende «Kongsgammerne» som både tjente som fjellstuer og forsamlingshus.⁷⁷ Forslagene ble ikke umiddelbart realisert. Den gamle Vadsø kirke ble flyttet til Skattør i 1711, og et kapell ble oppført på Angsnes i 1719–1720.⁷⁸ Dessuten nevner biskop Krog at

ded var ikke ded mindste øyemerke af min forige aars visitation udi Findmarken at observere de steder, hvilke Eders Kongl. Mayt udi sin allernaadigste anordning om Kirker, Skoler, og Præster for Finnerne ex dato 18 Novemb^r 1707 til samme brug havde allernaadigst destineret. nævnlig 1 Warangeren. 2 Laxefjord og Posangeren. 3 Komagfjorden og Alten, om hvilke jeg meget haver forlanget Amtmand Lorches allerunderdanigste relation.⁷⁹

69. Tiende var en avgift til kirken, en tiendedel av årsproduksjonen, og var vanlig i Norge fra høymiddelalderen. Tienden kunne betales i korn, smør, ost og fisk; det siste var vanlig i Finnmark. Jf. Statsarkivet i Tromsø, Sorenskriveren i Finnmarks arkiv, løpenr. 10, Justisprotokoll 1654–1663, 37a.

70. «Kirkestol», fra mellomnedertysk «stol», 'penger som lånes ut på rente; protokoll over kirkens eiendommer og faste inntekter samt inventar'. Kirkestolen ble ført av kirkevergene. Se *Ordbog over det danske sprog*, <http://ordnet.dk/ods>, s.v. «Kirke-stol II» og «Hoved-stol II».

71. Knag ble lagmann i Bergen i 1695 etter å ha vært sorenskriver og fogd i Finnmark.

72. Nissen, «Bidrag» [se n. 51], 119.

73. Folketallet i Alta i 1708 var 68 familier, og stedet var på grunn av handelsvirksomhet (*commoditet*) blitt mer og mer betydningsfullt.

74. Kirken ble bygd opp igjen i 1709, jf. Nissen, «Bidrag», 120.

75. Ibid.

76. Ibid.

77. Ibid., 120–21.

78. Ibid., 120.

79. Ibid., 121.

Selv om biskopen var skuffet over at hans forslag fra 1705 ikke var fulgt opp av amtmann Lorch, ventet likevel noe positivt, nemlig møtet med skolelærer Isaac Olsen og hans virksomhet, omtalt som «tro-flittige information». Krog sier at samene fra Varanger «saaledes ere præparerede at de nu kunde høre Prædikken, fatte og beholde noget derav».⁸⁰ Krog slår fast at «Laxefjorden med Posangeren, samt Komag-fjorden med Alten, behøver nu allerførst at for syvnes hver sted med sin informatore».⁸¹ Krog gir Olsen et godt skussmål: «Isaac Ollessøns forhold haver jeg nøye udspurt efter alle omstændigheder, og kand ikke sige, at jeg haver fornummet om ham andet end som aldt godt.»⁸² Isaac Olsen selv ønsker mer bøker:

Over bog-mangel beklager Isaac Ollessøn sig høyligen, ti naar hand paa et sted, ongefær paa een Maanets tiid haver lært dem noget og maa saa anden steds hen, saa glemmer de første ded de haver lært, til hand faar absolvert sin circulum, hvorfor hand maa skrive ded paa papiir, og efterlade dem ded indtil hand kommer igien, saa viide de ded.⁸³

En beskjed fra Krog til kongen nevner også hvorledes vårt naboland Sverige fra Gustav Adolfs tid, videreført av dronning Christina, «har befordret Finnernes Christendom [...] med Finniske Bibel, manuali, Psalme-bøger, Catechismo etc. at lade trykke til Stokholm, der bleve og paa Kongens omkostning beskikkede Kirker og Præster».⁸⁴ I Sverige hadde man, i tillegg til trykking av skolebøker, satt i gang med undervisning på prestegårder og med innlosjering av samiske skolebarn: «Til børnenes ophold er af Kongen ved hvert sted deputeret 40 tdr. Korn, 2 ½ tdr. Smør aarlig, foruden en viss qvantitet af meel, gryn, malt, kjød, tørrede fisk, lerret, vadmæl, Skoe, og deslige fornødenheder, som de næst-omkringliggende bønder paa deres landskijld paa visse tider maa fremføre.»⁸⁵ Biskopen var ganske tydelig av den oppfatning at Sverige var et foregangsland som kunne tjene som modell.

En annen praksis som Krog gjennomførte, og som senere ble videreført av Thomas von Westens misjonsarbeid,⁸⁶ var å finne dyktige samiske ungdommer som kunne bidra til «en information at forestaa».⁸⁷

Jeg haver forige aar udi Nordlandene forefunden een Finne ved Navn Einert af 25 aars alder, som ved dende information udi Lychselia⁸⁸ paa een rum tid haver subsisteret, og er udi sin Christendom vel grundet, et moderat og skikkelig Menniske, dendne haver jeg taget med mig hjem i mit huus, for at vænne ham til vort Sprog og anden skikkelighed, og holder ham udi Skole til forbædring udi sin skriven [...] der foruden haver jeg og med mig hjemtaget een anden Finne fra

80. Ibid., 122.

81. Ibid., 123.

82. Ibid., 122.

83. Ibid.

84. Ibid., 123–24.

85. Ibid., 124.

86. Skjelmo, «Utdanning av lærere» [se n. 6].

87. Nissen, «Bidrag» [se n. 51], 124.

88. Nå Lycksele (i Västerbotten, Sverige).

Tromsøen paa 16 aar som teer sig ligeledes udi adfær og læsning meget vel, og vil formoode at hand skal bringe ded til nogen fuldkommenhed.⁸⁹

Disse to begavede fulgte med Krog til Trondheim. Ved å bringe dem til Nidaros viser biskop Krog at han vil gi dem mer kunnskap. Imidlertid ligger den store verdien i at de har samisk som morsmål. Med dette signaliserer Peder Krog en innsikt om hvor viktig kunnskapen i det samiske språk er for alt videre misjonsarbeid. Uten denne kunnskapen kan ikke misjonsarbeid i Finnmark igangsettes.

Biskopen kommer også med personlige synspunkter på den samiske befolkningen. Nødvendigheten av undervisning formuleres i sterke ordelag: «[I]ngen Menniske underviiser dem, ingen holder dem til noget godt, de ere forhadte af Landfolket, tribuleres, beleses, og tracteres bestialiteter etc.»⁹⁰ Likevel finnes samer som «kunde bruges til Eders Kongl. May^{ts} tjeniste og Landsens nytte om nogen vilde agte og undervise dem».⁹¹ Den samiske befolkning beskrives som «lærvillige, behendige, lydige, ydmyge, flittige, og kunde taale meget ondt».⁹²

Krogs siktemål gjenspeiler en geistlig persons synspunkter: «[D]ed var derfor een Samvittigheds Synd om mand ikke sørgede for saa mange Sjæles Salighed.»⁹³ Møtet med Isaac Olsen styrket biskopens tro på undervisningens frukter. Tyngden i Krogs innberetning er hans ansvar som geistlig. Kongen vil blant annet være interessert i kostnadene ved evangeliets utbredelse i nord, og han er også den som kan bevilge midler. Møtet med Olsen ble for Krog en bekreftelse på at undervisning og katekisering var virksom, ikke minst når dette ble ivaretatt av de personer som hadde en egenmotivasjon for sitt arbeids velsignelse, slik som Isaac Olsen: «Dendne Person haver nu paa 4 aar opholdet sig udi Warangeren hos Finnerne, haver vandt sig til baade at tale, conversere og leve med dem, saa han er synderlig afholdet af dem, og haver oplært baade gamle og unge udi deres Christendom med større frugt end jeg skulde formodet.»⁹⁴

Selv om biskop Krog i sin innberetning hadde tilkjennegitt at Isaac Olsen var avholdt blant den samiske befolkning i Varanger, så viser kopiboken at situasjonen endret seg i løpet av kort tid. Isaac Olsen skrev nemlig i perioden 1710–1714 flere bønnskrifter til embetsverket i Finnmark der han utla sin egen situasjon som svært vanskelig og til dels dramatisk. Vendepunktet hadde å gjøre med samenes førkristne religion, for samene i Varanger hadde skjønt at Olsen har forrådt til offentligheten deres religiøse hemmeligheter, som de tillitsfullt hadde overlevert ham. Isaac Olsen henvendte seg 15. august 1710 slik til øvrigheten i Finnmark:

Formedelst Den usigelige had finnerne i Varanger har kast mig over i Det Jeg har aabenbaret deris Hemelige afguderie, og af guds stæder saa og for agtet for dennem Saadan Væderstygeligheg og

89. Nissen, «Bidrag», 124.

90. Ibid., 124–25.

91. Ibid., 125.

92. Ibid.

93. Ibid.

94. Ibid., 121.

sorg det er ickun Dievelens bedrageri // med meere, som Jeg deris Ærværdighed Prousten *Supplicando* haver til Kiende givet og derfor agter Ufor-Nöden den gunstige öffrighed denne gang der med at besværges.⁹⁵

Isaac Olsen ser seg tvunget til å be om personlig beskyttelse:

Er Jeg Dise aar Voren i saadan forfølgelse hos dennem, at de mange gange har været beraad at slaa mig ihield, og gaar Jeg endnu paa mit lif, som de Visselig har besluttet at slaa mig ihield i aar, hvis De ickke faar mig af öffrigheden Dette aar afskaffed formedelst, sige de, Jeg med min lærdom har for aarsaget dem ald U-lykke her over, [for] at Jeg icke med Trolddom Eller haandslag skal blive af dage taged, Nödes Jeg at söge öffrighedens kraftige *protect* og beskiermelse mod Dise barbarer.⁹⁶

Han mener seg også utsatt for trolldom:

[E]llers formoder Jeg de gunstige lader sig Være angelegne, eller og Jeg maa aldelis forlade Dennem, og för föie mig til stift Amtmanden og biskopen, saadan deris Hedinske *brutellitet* mod mig at angive, saadan Finnernis förfølgelse og had imod mig // över de allen(n)e, at Jeg skal blive kied af mit arbejde og saa forlade dem, at de kand kom(m)e til at offre deris forige af guds Dyrckelser og Dievle Konster, gunstige öffrighed, tage der fore denne min Supplique, i sin retsindige og gudelige betenckning, Jeg forventer underdanigst gunstige beskiermelse.»⁹⁷

I Isaac Olsens kopibok finnes ikke noe svar på ovennevnte bønnskrift. Imidlertid ble det av amtmann Lorch og prost Paus utstedt en instruks om helligdagsvektere, datert Vadsø 4. august 1711. Denne er bevart i kopi både i Det Kongelige Bibliotek i København og i Isaac Olsens kopibok.⁹⁸ Disse er stort sett identiske, men skiller seg fra hverandre på et vesentlig punkt, nemlig når det gjelder nedskrivning av navn knyttet til samiske trosforestillinger. I kopiboken har Isaac Olsen egenhendig skrevet inn alle navn som betegner samiske offersteder, gudenavn, djevlenavn og geografiske navn. Det fremkommer at Olsen sammen med sogneprestene skal etterforske brudd på kirkeforordningen. Derigjennom har Olsen fått en betrodd posisjon.⁹⁹ Dessuten skal en person fra hvert kirkesogn rapportere til presten om brudd på forordningen. Ved overtredelse av bestemmelsen skal det først gis en broderlig advarsel. Hvis det ikke hjelper, skal overtrederne straffes strengt, med gapestokk, halsjern og annen «haardeligen straf», etter forseelsens beskaffenhet.

Instruksen vier samisk religionsutøvelse stor interesse, så som å «offre til Træer, ferske Vande, steen, backe og bierge, nemlig Miesk Vare Nieide Vare styrren alda Morild Jbmel Passe [...] ja til Satan self Noidi gadzer og Julle Gadzer».¹⁰⁰ I kopiboken er tilføyd navn på djevler, «Perckel gadze, Stalla g[...]nis, govitter hvilcke Dievele-Dörckelser, ordspörgelser

95. IO kopibok, del II, 338–39.

96. Ibid.

97. Ibid., 339–40.

98. Det Kongelige Bibliotek, København, Håndskriftsamlingen, Kall 228,2^o, fol. 164a–169b; IO kopibok, del II, 276–96.

99. IO kopibok, del II, 283–95.

100. Ibid., 285. Betegnelse i dette sitatet angir samiske navn på vann og fjell.

og Raadførelser de paa sine P[...] tider skal öve». ¹⁰¹ Omdøping praktiseres av samene; etter den kristne dåpen «de jo strax med en anden Dievele Daab om døbte dem». ¹⁰² Nattverdsbrødet kalles «Kage Skallo», eggesskall – et «næringsmiddel» uten næring –, og vinen «snæirro kuschz», musepiss. ¹⁰³

Samenes utøvelse av førkristen religion og trolldom påpekes. Det dreier seg om bruk av runeboomme, joiking, ganding, trollmesse og omreisende noaiders virksomhet mot betaling. ¹⁰⁴ Slike «Dievele Konster» skulle etterforskes, og når utøveren av en slik kunst ble oppdaget, «da hannem strax bunden Lænsmanden at Lævere». ¹⁰⁵ Kjønnndimensjonen berøres også: «De frugt somelige [gravide] qvinders Hundeoffer maa med ald nickerhed [nidkjærhet] for hindris, og icke for dölgis.» ¹⁰⁶ Instruksen om helligdagsvektene handler ikke bare om mangel på helligholdelse, men også motstand mot å ta ved kristendommen.

To andre bønnskifter fra Isaac Olsen er sendt høsten 1711. Det ene dreier seg om hjelp til forflytning mellom de bygdelag han underviser i. ¹⁰⁷ I det andre ber han om å få bo mer sentralt og bli hentet av den lokale befolkning der han skal undervise, «om det da Var U-billigt at de förde mig ud til *Wadsöen*, saa og at hente mig ind igien, naar tiider at tage mine Læßninger Vare.» ¹⁰⁸ Svarene på begge viser til skyss-forpliktelse overfor skolemesteren «naar saadan hans reise udi sig self ellers befindis at være guds ords indplantelse». ¹⁰⁹ Dersom de ikke retter seg etter denne instruksen, vil de bli «Vedbörlig», altså behørig, straffet. ¹¹⁰

I kopiboken er også innført en relasjon utferdiget av prost Paus i 1712. Den kunnskap som her formidles til København, er det Isaac Olsen som er kilde til:

Eendeel Ja alt sam(m)en, ved finne skole Mæsteren Jsaah Ols(en) udi Waranger, Eendeel og Ved min Egen hos Eendeel finneLapper self Nöye efter *aplication* og efter forskelße [etterforskelse] dog besynderligen var Jsak Ols(en) autor der fore, ellers hafte det nok, Endnu blevet skiult, hvilken kundskab efter Gudelige Raadföring ieg icke har betenckt at lade blive for mig selff, men besluttet at vise og give Höyere öffrighed det til kiende, saa vel her i Landet som andre steder, paa det saadan(n)e veder styggheligheder /: om skulle// fornæmes, Endnu hos Eendeel finneLapper kunde være i hæffid [i hevd]:/ med faderligste pligt kunde udrýdis, og saaledis den sande Guds dýrckelße disto meere fort plantis. ¹¹¹

Viktig kunnskap som Isaac Olsen har bidratt med, er navn på avgudssteder. Som en introduksjon til disse finnes et egenhendig skriftstykke av Isaac Olsen med henvisning til Matt 10:26: «[S]iger Christus det er intet skiult som eý skal aabenbaris, og löndligt som mand eý

101. Ibid., 286.

102. Ibid., 288.

103. Ibid.

104. Ibid., 290–91.

105. Ibid., 293.

106. Ibid., 292.

107. Ibid., 347.

108. Ibid., 349 (uth. i orig.).

109. Ibid., 351.

110. Ibid.

111. IO kopibok, del III, fol. 13b–14a.

skal faa at vide.»¹¹² I noe modernisert form lyder bibelverset: «Frygt derfor ikke for dem! Thi intet er skjult, som ikke skal blive aabenbaret, og intet er dulgt som ikke skal blive kjendt.»¹¹³ Olsen fremholder at avgudsstedene ligger der for enhver som vil se og gjøre seg umaken å besøke dem «mit i Guds Tempel».¹¹⁴ Olsens «anbevisning» for disse offerstedene er «aabenbare forstörelse»,¹¹⁵ og han viser til Den hellige ånds ord, «Antegnede 2 Chron: 23. v. 4»,¹¹⁶ som sier: «Dette er hvad I skal gjøre: Den ene Tredjedel af Eder, saavel af Presterne som af Leviterne, der tiltræder paa Sabbaten, skal være Portnere ved Dørtærsklerne.»¹¹⁷

Etter denne sekvensen følger en lang og nøyaktig nedskrivning av geografiske navn på avgudssteder over hele Finnmark, navn på guder og djevler, om noaiders virksomhet og ulike typer utøvelse av trolldom. Prosten Paus uttrykker ønsket «give det gud at Satans rige maatte forstöris» og avslutter med å si at dette «Er Nöyagteligen aabenbarede mig og effter forskeede af Jsaack olssön som var iblant dem og lærede deris sprog [...] udstod megen möje //og lifs fare derfor beholte dog seier med guds hielp og bistand, uden hans hilse og sundhed gick i Löbet derfor».¹¹⁸

AVSLUTNING

Ytterligere to bønnskifter fra Isaac Olsens hånd i 1713 og 1714 kan oppsummere hans virksomhet i Finnmark, da han inngående gir uttrykk for sin tilstand etter å ha vært omreisende skolemester i nesten ti år. Han kommer både inn på belastende fysiske forhold knyttet til husvære, matstell, klær og mangel på egnet rom til forberedelse samt egnet undervisningslokale: Han har «icke Rolighed til at Læse eller skrive en line Naar det giöris fornöden Thi tager Jeg En bog eller behöver at skrifve da er det strax som den onde Aand skulle befalle dem at for hindre det».¹¹⁹ Isaac Olsen gjentar faktisk både Resens og biskopens forslag om egne skolehus for undervisning: «Kunde Eet huus blive bygt, i hver fiord til *Catechizationens* övelse [...] at *Catezandi* der Kunde samlis Naar Jeg *Passerede* fiordene og Jeg der Kunde under Vise dem.»¹²⁰ Han kommenterer i 1713 den unødvendig farefulle skyssen han utsettes for mellom de ulike bygder, i fryktsomme ordelag:

[D]et kiendis og Viser nock hvor hart de staa Efter at om Kom(m)e mig særlig Naar de skal före mig imellem byerne, og over fieldene, saa leverer de mig uregerligste og ringeste Rein // som icke tiener for dem self, tager saa af sted igienem, de u(...) steder, Værdste bierge og Daller, hvor meste aabend Vande, steen og træer [...] og frem kom(m)e i splinter og stücker.¹²¹

112. Ibid., fol. 13a. Denne del III av kopiboken er paginert som om det var folioformat (se n. 1).

113. Det Norske Bibelselskap, 1904-oversettelsen (NO1904; her sitert fra utgave utgitt i Kristiania 1920).

114. Det Kongelige Bibliotek, Kalls samling, 228,2°.

115. IO kopibok, del III, fol. 14a.

116. Ibid., fol. 14b.

117. NO 1904.

118. IO kopibok, del III, fol. 23a–b.

119. IO kopibok, del II, 342.

120. Ibid., 343 (uth. i orig.).

121. Ibid., 343–44.

Imidlertid er de sterkeste utsagnene knyttet til innholdet i forkynnelsen: «[M]in förende lærdom fornemmis dagligen at kom(m)e i for agt hos den(em) de fleste finner agte mig og Lærdommen meget ringere end *Noiderne* og Deris lærdom særligen fordi at der følger icke Gands og Döds skud med mig og min Lærdom Hvor med de mener Lærdomen bör bekreftis Som med *Noiidernis*.»¹²² Isaac Olsen fornemmer at hans egen forkynnelse ikke kan hamle opp med samisk tro og forestillinger. Olsen tror åpenbart selv at samene kan utøve trolldom, og han ber igjen øvrigheten om beskyttelse:

Naar de icke med trugsler og döds haand slag og bædske smertteligen haden, for gifttige mad, til döden berede dricke, trolldom, gand pillers¹²³ udskydelse, siunlige Dievelers udsende andløb, Kand faa mig af dage, hvilket Jeg nock har smagt af alle delle saa Jeg for nærmer [sic.] mine Kræffter merckeligen ere for mindskeede og svaghed til Voxen, gud forlade dem deris uafvidelige Daarlighed, men om her icke skeer nogen forandring Effter mange Edle, Höylærde og fornæme mænds löffter, troer Jeg, dog icke lengere, at kunde udstaa, at Være i blant dem om Endskiönt det intet bedre er, End at tiene Gud, og at lide for guds ære // Og Nafns bekiennelse.¹²⁴

Til tross for disse store prøvelser holder Isaac Olsen ut. Sommeren 1714 skrev han sitt siste bønnskrift til øvrigheten i Finnmark, der han argumenterer for at han trenger penger til en reise: «Dette Jeg Kunde have at forbedre mine afsledne Klæder med og holder mig bleck og papir for, hvilket og höyligen giöres fornöden til Kost og tæring paa dise steder.»¹²⁵ Søknaden innvilges, og en fast lønnsordning administrert av sogneprestene opprettes, der han får 20 riksdaler årlig for å virke i områdene Porsanger, Tana og Laksefjord. Dette var et viktig svar å få for Isaac Olsen, da det for første gang stadfestes at han får fast lønn for sitt arbeid «hensigtet til Guds ære, og menighedens opbygelse».¹²⁶

Gjennomgangen av Isaac Olsens kopibok med kompletterende dokumenter fremhever kontrasten mellom de mål Olsen har for sin virksomhet, og den førkristne samiske religionsutøvelse. Olsen målbærer en sterk frykt for samisk trolldom og en overbevisning om at de gamle trosforestillinger må utryddes. Vi stopper vår gjennomgang i 1714, samme år som Misjonskollegiet i København opprettes. Et nytt kapittel i misjonens historie står da for døren.

122. Ibid., 341 (uth. i orig.).

123. Dvs. «gandpilers», genitiv av «gandpiler», 'piler som ble sendt ut for å utrette skadevoldende trolldom'.

124. IO kopibok, del II, 344–45.

125. Ibid., 355.

126. Ibid., 356.